

La vinya i el vi empordanesos vistos pels viatgers dels segles xv al xix

Manuel Moreno Chacón^{a*}

^a Llicenciat en Història per la Universitat Autònoma de Barcelona i arxiver

RESUM

Aquest article és un homenatge al recordat Eduard Puig i Vayreda, gran coneixedor del camp empordanès, especialment de tot allò relacionat amb la vinya i el vi. Els seus estudis d'enòleg els va posar en pràctica tant des del punt de vista professional com cultural, deixant-nos diversos treballs en forma de llibres i articles sobre la viticultura. Des d'aquestes pàgines es vol incidir en aquest tema, recopilant un bon nombre de relats de viatgers, la majoria forans, que van visitar l'Alt Empordà entre els segles xv i xix. La visió dels viatgers de la vinya i el vi empordanesos permet conèixer l'evolució de la viticultura a la comarca al llarg de la història, convertint els seus relats en una important font documental per al seu estudi.

Paraules clau: Viatge, viatger, cultius, vinya, vi, viticultura.

Empordà vineyards and wines seen by travellers between the fifteenth and the nineteenth centuries

ABSTRACT

This article is a homage to the remembered Eduard Puig i Vayreda, who is an expert in the Empordà field, especially of everything related to the vine and wine. His oenologist studies put them into practice from both a professional and cultural point of view, leaving us several works in the form of books and articles about viticulture. From these pages you want to be in this theme, compiling a number of accounts of travellers, mostly foreign, who visited the Alt Empordà between the 15TH and 19TH centuries. The vision of the travellers of the vine and the wine Empordanese allows to know the evolution of viticulture in the region throughout history, converting its stories into an important documentary source for its study.

Keywords: Travel, traveller, crops, vine, wine, viticulture.

* Correspondència: Manuel Moreno Chacón
E-mail: mmorenochacon@hotmail.com

Recepció: 27/03/2020 • Acceptació: 07/07/2020

DOI: 10.2436/20.8010.01.282

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE), Figueres, vol. 51 (2020), pàg. 301-316

El malaurat i sempre recordat Eduard Puig i Vayreda va ser, entre altres coses, un gran coneixedor del camp empordanès, especialment de tot allò relacionat amb la vinya i el vi. Els seus estudis d'enòleg els va posar en pràctica tant des del punt de vista professional, com des del punt de vista cultural, deixant-nos diversos treballs en forma de llibres i articles sobre la viticultura. Un dels més importants va ser el llibre *La vinya i el vi*,¹ en el qual recull un capítol dedicat als viatgers il·lustrats i la vinya.

És aquest treball un petit i merescut homenatge a l'Eduard, al qual vaig tenir la sort de conèixer i tractar en diverses ocasions, i que em va facilitar la coneixença d'alguns estudis dedicats als viatgers i la seva visió del món del vi. Tanmateix, des d'aquestes pàgines, es vol incidir en aquest tema, i es pretén donar a conèixer quins van ser els viatgers, majoritàriament forans, que van deixar testimoni de tot allò relacionat amb la vinya i el vi a l'Empordà al llarg dels segles (des de la segona meitat del segle xv fins a finals del xix). A través dels seus relats queda de manifest la importància que ha tingut històricament el cultiu de la vinya a la comarca.

Cal dir que l'Empordà ha estat sempre una terra de pas, travessat des d'època romana per una important calçada que, amb el temps, va esdevenir camí ral i, ja en el segle xix, en una carretera nacional de primer ordre. Aquesta ruta ha estat transitada al llarg del temps per milers de caminants, excursionistes, turistes i visitants de tota mena i condició, alguns dels quals van deixar constància escrita de les seves vivències i observacions en forma de diari i relats de viatges.

Són els llibres de viatges una font de primera mà, un testimoni, més o menys fidel, dels territoris i de les persones que van conèixer durant els seus periples per diferents llocs d'arreu del món. Normalment, el relat del viatge el realitza el mateix viatger, elaborant-lo a partir d'una sèrie de notes agafades durant el trajecte, en les quals recull les seves impressions directes, així com dades ofertes per persones de cert prestigi de la població visitada (el capellà, el farmacèutic, alguns industrials locals, etc.). També s'ajuda amb altres llibres de viatgers anteriors, així com amb geografies i estudis històrics i artístics consultats abans, durant i/o després del viatge.²

La vinya i el vi, temes íntimament relacionats, han estat tractats per nombrosos viatgers als seus relats al llarg dels segles, fins al punt de ser objecte de monografies com la de Pedro Plasencia³ o articles com el de Julio Fernández i Virginia Isla.⁴ Altres autors han dedicat alguns capítols dels seus llibres a tractar la

-
1. Eduard PUIG I VAYREDA, *La vinya i el vi*, 2008, Girona: Diputació de Girona i Fundació Caixa Girona.
 2. Vegeu Manuel MORENO CHACÓN, "El paisatge empordanès vist pels viatgers". A: *Actes del Congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*. Volum II, (2007), p. 526. Per aprofundir en el tema de la literatura de viatges es poden consultar les monografies i articles de Raymond Foulché-Delbosc, José García Mercadal i Manuel Moreno Chacón, entre altres, que apareixen a l'apartat de la bibliografia d'aquest article.
 3. Aquest especialista en el tema que ens ocupa disposa d'una monografia sobre *Los vinos de España. Vistos por los viajeros europeos*, amb dues edicions, una de 1994 i una altra de 2010, que apareixen a la bibliografia final.
 4. Vegeu Julio FERNÁNDEZ PORTELA i Virginia ISLA GARCÍA, "La atracción del vino en los viajeros europeos de los siglos XVIII y XIX", *Póligonos: Revista de Geografía*, León: Universidad de León, 23, (2012) p. 235-262.

visió del vi als viatgers estrangers, des del punt de vista gastronòmic, entre els quals podem citar Lorenzo Díaz i Rafael Núñez.⁵ Tanmateix, és a la monografia de l'Eduard Puig *La vinya i el vi*, com ja hem dit abans, on apareix un capítol dedicat expressament a la visió que de la vinya i el vi gironins van tenir diversos viatgers dels segles xv al xix.⁶

Efectivament, en paraules del mateix Eduard Puig, "la vinya i el vi no van ser aliens a la curiositat dels viatgers [...] i els seus comentaris documenten l'evolució de la vitivinicultura del país".⁷ El primer que ens va deixar testimoni, en aquest cas de la no existència de vinyes a les contrades gironines, va ser el noble bohemí Nicolaus von Popielovo, que va viatjar des de Barcelona al Rosselló durant el mes de febrer de 1485, segons el qual: "*En todo el camino de Barcelona hasta Gerona no se encuentran viñas; es un país alto; sus montañas en todas partes son áridas*".⁸

Caldrà esperar fins al 1567 per trobar la primera referència a l'existència de vinyes a l'Empordà, quan el diplomàtic italià Segismondo Cavalli afirma que: "Hi ha moltes oliveres i vinyes als vessants de les muntanyes", en el camí que el conduïa entre la Jonquera i Figueres. Més endavant, passat Bàscara i abans d'arribar a Orriols, també va constatar la presència de vinyes: "A mitja milla de Bàscara, travessem un pujol de molt bon passar, però incult com tot el terreny anterior. Això no obstant, als vessants hi ha vinyes i als riberals hom hi sembla. A quatre milles d'aquest lloc deixem, a l'esquerra, un castell anomenat Orriols".⁹

Uns anys més tard, el 1586, un frare franciscà que va recórrer les contrades gironines i el Rosselló, del qual no coneixem el seu nom, és el primer en esmentar la bona qualitat dels vins que es produïa prop de la Jonquera: "*La Junquera es un pueblo de hasta treinta vecinos, del vizconde de Perelada. Cosecha un muy buen vino blanco y muy buen tinto*." Igualment, afirma que el territori que envolta Figueres "*es tierra muy rica y de muchos tratantes, cógese en ella mucho pan, vino y aceite muy mucho*".¹⁰

A finals del segle xvi, concretament el mes de gener de 1599, el farmacèutic suís Thomas Platter va arribar a l'Empordà provinent del Rosselló. Durant la seva estada per la comarca va poder constatar que els preus de les begudes i dels menjars que

5. Ambdós autors dediquen alguns capítols de les seves obres, vegeu la bibliografia final, a la percepció de la cuina regional i popular per part dels viatgers que van visitar Espanya durant els segles xvi al xix, i molt especialment els il·lustrats i romàntics, fixant la seva atenció en aspectes relacionats amb les begudes que prenien als seus àpats i, sobretot, als diferents vins que van tastar al llarg de les seves estades.

6. Eduard PUIG i VAYREDA, *Op. cit.*, p. 40-41.

7. Eduard PUIG i VAYREDA, *Op. cit.*, p. 40.

8. JOSÉ GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, vol. I. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1999, p. 303.

9. Jordi BOLÓS i MASCLANS, *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle xvi*, Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 1980, p. 48 i 49.

10. Anònim franciscà, *Peregrinació dela yda de Cathaluña*, manuscrit núm. 42050, conservat a la Biblioteca del Castell de Peralada, folis 203 i 205.

se servien als albergs estaven taxats per les autoritats, de manera que els hostalers no podien encarir-los arbitràriament. A l'hostal de Serre, passat Pont de Molins i abans d'arribar a Figueres, va poder beure vi i menjar pa, per poder continuar el camí en millors condicions: *"Et nous voilà derechef parvenus à une seconde auberge, dite l'Hostal de Serre, alias la Maison de Serre. Nous étions tous deux recrus de fatigue. Nous avons donc acheté du vin, de quoi remplir pour chacun d'entre nous un petit verre ; et, de même, achat d'un peu de pain. Nous buvons, nous mangeons. Nous nous sentons tout de suite en meilleure forme, et nous pouvons reprendre le voyage"*.¹¹

Si bé la gran expansió del cultiu de la vinya es va produir durant el segle XVIII,¹² a partir de la meitat del XVII també trobem alguns testimonis de la presència de vinyes a la comarca. La primera és la d'un cavaller francès anònim, que el 1660, quan tornava cap a França, en travessar l'Empordà va comprovar la gran quantitat de vinyes que s'hi cultivaven: *"Dormir en Figueras. Al salir de Basera [Bàscara] se pasa por el vado el río Fluviá; después de lo cual se encuentra siempre hermoso país y buen camino. Hay allí multitud de olivos, viñas, trigos, sal y hermosos rebaños, de manera que allí no falta de nada, la buena condición de la gente"*.¹³

Pocs anys després, és Cosme de Mèdici qui va deixar testimoni de la presència d'aquest cultiu als voltants de Cadaqués: *"Cadaqués se puede decir que es el primer puerto que está en la costa de Cataluña pasado el Golfo [...] Este puerto se encuentra en el nacimiento de una colina colocado en la parte inferior de un seno, que forma el puerto, rodeado de pequeños montículos rocosos y salvajes, si no fuera porque de cuando en cuando, en el lado que mira al mediodía, son cultivados con viñas y olivos"*.¹⁴ D'aquesta manera, es pot confirmar que el cultiu de la vinya estava estès no només per la plana empordanesa, sinó també per la zona costanera de la comarca.

El militar milanès Ambrosio Borsano, el 1685, va destacar al seu *Discurso* l'abundància de vinyes a les contrades empordaneses: *"Todo el Ampurdan es terreno muy fertil de trigos, y legumbres, y olivares muchos, como tambien es muy rico de viñas, bosques de pinos, y de robles"*.¹⁵ Per la seva banda, l'historiador i arquebisbe francès Pierre de Marca, el 1686, va relacionar l'abundor de bons vins

11. Emmanuel LE ROY LADURIE, *Le voyage de Thomas Platter 1595-1599 (Le siècle des Platter II)*, París: Fayard, 2000, p. 423.

12. Vegeu Eduard PUIG I VAYREDA, *Op. cit.*, p. 42-43.

13. José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, vol. III. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1999, p. 536.

14. Lorenzo MAGALOTTI, *Viaje de Cosme de Médici por España y Portugal (1668-1669)*, Madrid: Miraguano Ediciones, 2018, p. 68.

15. Ambrosio BORSANO, *Discurso General ... En que describe toda la Carta Topografica del Principado de Cataluña...* manuscrit núm. 2371, Biblioteca de Catalunya de Barcelona, 1685 (?), foli 19.

a la vora de Llançà i la Selva de Mar amb la construcció del monestir de Sant Pere de Rodes: "l'abundància dels vins delicats de la propera vall de Llançà i la Selva, induí els antics a construir-hi un santuari de Venus, que canviat per la religió a millor destí, fou dedicat més tard a honor de Sant Pere".¹⁶

El mes de febrer de 1700 és el noble menorquí Bernardo José Olives qui va quedar encantat davant la visió de la plana empordanesa: "*Proseguimos a la tarde caminando por el llano del Empordà, bella tierra llena de viñas y olivares, dejando a la derecha a Vilabertrán*".¹⁷ Pocs anys més tard del final de la Guerra de Successió, el 1729, el filòsof francès Étienne de Silhouette va coincidir amb Olives respecte a la fertilitat de la comarca; tanmateix, va destacar la qualitat del vi empordanès, del qual es va aprovisionar a la Jonquera per poder continuar el camí cap a Barcelona: "*Hay también que hacer su provisión de vino, porque en todos los sitios no es igualmente bueno; sin embargo, en general es muy pasable [...] Antes de llegar a Figueras, y entre Figueras y Gerona, se atraviesa un país muy fértil y muy bien cultivado, los árboles que bordean los caminos son comúnmente granados y los que pasan cogen sus frutos*".¹⁸

A mitjans del segle XVIII, l'expansió del cultiu de la vinya és ja un fet que va quedar constatat i ratificat a bona part dels relats dels viatgers. Els testimonis sobre l'abundor de plantacions de vinya es multipliquen. Així, el presbíter andalús Diego Alejandro Gálvez afirma el 1755: "*Después de comer salimos de Junquera para la villa de Figueras, dista 4 leguas cortas de buen camino. Todas sus llanadas se ven pobladas de olivares y viñas. [...] Es el Ampurdán el país más llano y fértil de Cataluña. En él se recogen todas especies de frutos en abundancia y sazón. Proviénele esta fertilidad de los muchos ríos que riegan su territorio y el buen temple de su cielo [...] Temprano llegamos a la villa de Figueras, uno de los mejores pueblos del Ampurdán [...] Todas sus cercanías se hallan pobladas de olivares, viñas y huertas, lo que la constituye de gran recreo*".¹⁹

El català baró de Maldà anys més tard, durant la dècada de 1770, va destacar la fertilitat dels camps empordanesos i de la presència de vinyes: "Figueras, vila de 4.640 personas, jau casi als confins de l'Ampurdà, situada en una planura hermojejada de vàrios arbres y molts llochs que inclou en tota aquella rodalia.

16. Pere DE MARCA, *Marca Hispanica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona: Llibreria Josep Sala i Badal, 1965, p. 54.

17. J. L. AMORÓS; M.ª L. CANUT i F. MARTÍ CAMPS, *Europa 1700. El Grand tour del menorquí Bernardo José*, Barcelona: Serbal, 1993, p. 40.

18. JOSÉ GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal IV*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1999, p. 615.

19. Diego Alejandro GÁLVEZ, *Un sevillano por Europa. El viaje de Gálvez en 1755. Itinerario geográfico, histórico, crítico y litúrgico de la España, Francia, País Bajo y gran parte de Alemania*, Sevilla: Cabildo Catedral de Sevilla, 1996, p. 315.

Aquell terreny, a socórrer las plujas, és fèrtil en grans y arrosos. No obstant, las terras arrosals, el clima és saludable, deliciosa la campanya, plantada de vinyas, oliveras y altres arbres, sent abundant, com ya he notat, de grans, a pintar bé las cullitas, llagums, cànams y altres fruits”.²⁰

El francès Jean François Peyron, els anglesos Philip Thicknesse i Henri Swinburne i el canari José Viera i Clavijo, que van creuar l’Empordà durant aquesta mateixa dècada, confirmen als seus relats les paraules del baró de Maldà. Per la seva banda, el reverend anglicà Joseph Townsend va ser més crític, ja que en entrar a l’Empordà el mes d’abril de 1786, procedent del Rosselló, va quedar sorprès i decebut al contemplar el territori que tenia davant els seus ulls: *“Hasta allí nada me había sorprendido, pero después que hube pasado las cumbres de esas montañas [els Pirineus] y que hube entrado en España, comencé a descender al mediodía; me esperaba encontrar las escenas más encantadoras, las cosechas más ricas y las señales de la mayor abundancia; en lugar de eso, el aspecto del país, inmediatamente debajo de mi, me pareció desolado y árido, sin el menor punto de vista que pudiese interesar mis ojos o mi imaginación”*.²¹

Camí de Figueres, Townsend confirma que el paisatge és estèril, tot i que els terrenys cultivats estan coberts de vinyes, oliveres i sègol. Com a curiositat, el reverend anglès comenta l’original forma que tenien els pagesos empordanesos de beure el vi amb porró: *“Es curioso ver a los campesinos ejercitar su destreza, bebiendo sin tocar la boca de la botella con sus labios, y es verdaderamente sorprendente ver la altura desde la que dejan caer el líquido en una corriente continua, sin jamás fallar su objeto ni perder una sola gota. Para eso el orificio de uno de los cuellos de la botella es pequeño, y desde su infancia aprenden a tragar, como los tracios, con su boca completamente abierta”*.²²

Paral·lelament al testimoni de Townsend trobem la del tractadista d’art valencià Antonio Ponz, el qual va mostrar una imatge molt més positiva dels camps que envoltaven Figueres. Igualment, va remarcar l’abundor de vinyes i bons vins a les contrades gironines, especialment a les zones costanera i oriental de la diòcesi, així com a l’Empordà: *“El Ampurdán es una extendida llanura, abundante sobre manera de los frutos y cosechas comunes y, además, de la de arroz, que sirve no sólo para todo el principado, sino también para extraerlo fuera de él.”*²³

El relat de l’agrònom anglès Arthur Young confirma les paraules de Ponz, en destacar que tot el país entre Orriols i Figueres estava conreat, amb moltes oliveres

20. Rafael d’AMAT I DE CORTADA, *Viles i ciutats de Catalunya*. Barcelona: Editorial Barcino, 1994, pàg. 180.

21. José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal VI*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1999, p. 10.

22. José GARCÍA MERCADAL, *Op. cit.*, p. 11.

23. Antonio PONZ, *Viaje de España, 4. Tomos XIV-XVIII. Trata de Cataluña, Aragón, La Mancha y Andalucía*. Madrid: Aguilar, 1988, p. 80.

voltades de ceps, tot i que el terreny era pobre i rocallós. Per tota la comarca abundaven les vinyes i, fins i tot, va trobar “ceps escampats sobre els pujols” al llarg del camí que el condueix fins a la Jonquera.²⁴

Tres anys més tard, el 1790, el fiscal castellà Francisco de Zamora va recórrer tota la comarca deixant el que Eduard Puig qualifica com: “la crònica més exhaustiva de l'època sobre les comarques del nord de Catalunya”.²⁵ Les observacions de Zamora són molt minucioses i innovadores, respecte a les anteriors, ja que no només assenyala quins eren els cultius més abundants a l'Empordà, sinó que incideix en el sistema per plantar els ceps en feixes a la zona costanera, així com la importància que tenia a la comarca el comerç del vi i de l'aiguardent que aquí es produïen: “*Este país produce copiosa variedad de frutos, como trigo, centeno, cebada, avena, maíz, arroz, legumbres, vino y aceite, que son sobrantes y le proporcionan un comercio activo, que aumenta la abundancia del corcho, la pesca de la anchoa y el coral en las partes marítimas*”.²⁶

D'aquesta manera es converteix en el primer viatger que testimonia la importància que ja havia aconseguit per a l'economia local el cultiu de la vinya i la comercialització del vi a través dels ports de l'Escala, Llançà i, sobretot, Cadaqués, des d'on s'exportaven grans quantitats de vi i aiguardent sobrant a ports tan llunyans com el de Cadis, Gènova i altres de França.

Al llarg del text Zamora subratlla la qualitat del vi empordanès, especialment el que es produïa a la zona de Pedret i Marzà, Palau-saverdera, Pau i Vilajuïga. També es fixa en la forma que tenien les dones a Cadaqués de tragar els raïms sobre el cap, així com les pedres utilitzades per construir les feixes a les quals es cultivaven els ceps dels voltants de la vila marinera. L'expansió d'aquest cultiu a Cadaqués, segons Zamora, es va produir els darrers cinquanta anys: “*Cincuenta años hace no había más que tres o cuatro viñas en el pueblo, y en el día abundan en extremo*”,²⁷ de manera que per als mariners locals el cultiu de la vinya i de les oliveres representava un nou i important complement econòmic suplementari als seus ingressos tradicionals.

Un altre dels viatgers que més atenció va dedicar al tema de la vinya i el vi va ser el diplomàtic francès Jean-François Bourgoing, qui va visitar la comarca els anys 1793 i 1795, poc temps després d'acabada la Guerra Gran entre la monarquia espanyola i la República francesa. El seu relat és un veritable manifest per intentar defensar i justificar l'actitud de les tropes franceses durant la seva presència a la comarca, les quals només van produir entre la població local el que avui dia denominariem “danys colaterals”, fins al punt que els pagesos empordanesos van poder continuar el cultiu normal dels camps. Al seu text, Bourgoing va assenyalant

24. Arthur Young, *Viatge a Catalunya (1787)*, Barcelona: Ariel, p. 94-95.

25. Eduard Puig i Vayreda, *Op. cit.*, p. 40.

26. Francisco de Zamora, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona: Curial, 1973, p. 332.

27. Francisco de Zamora, *Op. cit.*, p. 351.

l'abundor de vinyes i oliveres arreu de la comarca, tant a la plana propera a Figueres com a la zona costanera entre Roses i Llançà. Sens dubte, una de les coses que més li va agradar del seu pas per l'Empordà va ser el vi dolç produït pels voltants del Port de la Selva, del qual va destacar la seva qualitat comparant-lo fins i tot amb els de Frontignan (moscatell) i Jerez (sherry).²⁸

El mes de maig de 1797 va travessar la comarca camí de França el comerciant establert a Cadis, d'origen xilè, Nicolás de la Cruz. Aquest viatger ens va deixar un testimoni prou important, ja que fa esment als efectes de la Guerra Gran al camp empordanès i a la seva fertilitat i ràpida recuperació, malgrat ser devastat per les tropes franceses: *"A pesar de que en este pais fué el teatro de la guerra, se encuentran los campos amenos, y los viñedos y olivares, que habian sido talados, retoñando con el mayor vigor. A mas de los rios nombrados, que riegan su campiña, tiene varios esteros que la fertilizan. Al pueblo mismo de Rosas, baxan de su inmediata sierra arroyos que amenizan las viñas plantadas en su falda, y lo proveen de agua potable."*²⁹

A principi del segle XIX, trobem diversos testimonis de viatgers als relats dels quals es desprèn igualment la fertilitat de les terres empordaneses. Tant els francesos Alexandre de Laborde i el marquès de Marcillac, com el soldat alemany Heinrich Raaf o els britànics M. Reichard i Richard Ford destaquen la feracitat del camp que visibilitzen durant el seu periple empordanès. No obstant això, el militar alemany que va participar activament en la Guerra del Francès, durant la seva estada per l'Empordà els primers mesos de 1812, constata les penúries que passaven tant els soldats com els pagesos: *"Los pueblos por que pasábamos en su mayoría habían sido destruidos y saqueados, y nosotros, acosados por el hambre, buscábamos caracoles de viña, que asábamos y comíamos. En las huertas de los campesinos robábamos las verduras, que cocinábamos en el cuarto de guardia, y cuando no encontrábamos otra cosa, nos conformábamos con nabos."*³⁰

L'Eduard Puig ens va deixar una importantíssima aportació al tema que ens ocupa, en donar a conèixer al seu llibre *La vinya i el vi*³¹ el relat del viatger escocès James Busby, pioner de la viticultura australiana. Efectivament, l'any 1831 Busby va visitar Espanya amb l'objectiu de conèixer de primera mà la forma de conrear les vinyes a la península. Quan viatjava per mar des de les costes andaluses cap a França, per culpa de la tramontana, que bufava molt forta, no va poder passar el cap de Creus. Per això es va veure obligat a desembarcar a Roses, cosa que en el fons li va

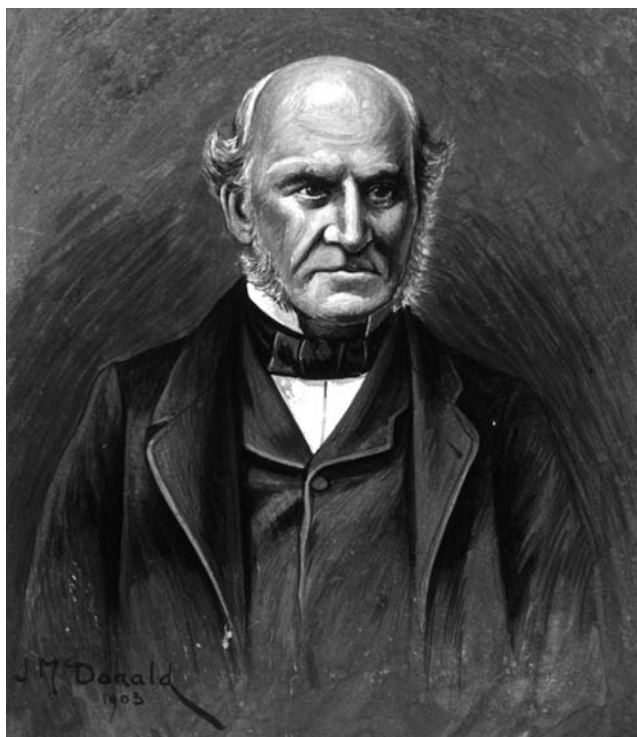
28. A l'annex I hem reproduït bona part del text que Jean-François Bourgoing dedica a l'Empordà, destacant les referències a la vinya i el vi empordanesos.

29. Nicolás DE LA CRUZ Y BAHAMONDE, *Viage de España, Francia, é Italia*, Madrid: Imprenta de Sancha, 1806, p. 164.

30. Dr. Gottfried FASSBENDER, "Memorias de un soldado de Napoleón en tierras catalanas", *LA VANGUARDIA domingo*, 1 de març de 1987, p. 23.

31. Eduard PUIG I VAYREDA, *Op. cit.*, p. 41.

agradar, ja que entre altres coses li va permetre observar les vinyes i oliveres cultivades als turons que envoltaven la població, el sistema de plantació dels ceps emprat, consistent en doble fileres a tres peus de distància, així com la utilització del sistema de feixes, terrasses formades per petites parets de pedra seca construïdes per aprofitar el terreny cultivat. Va continuar el seu viatge per terra, prenent la diligència cap a Perpinyà des de Figueres, on va poder visitar un celler, va observar el procés de fermentació del vi i va poder veure dues premses amb rodes, que permetien el seu trasllat al lloc on fossin necessàries.³²

Imatge del viatger escocès James Busby.

Fins a l'arribada de la fil·loxera a l'Empordà es produeix el que l'Eduard Puig va denominar l'edat d'or de la viticultura empordanesa, malgrat una petita crisi econòmica i social arran de l'aparició l'any 1851 de la plaga de l'oidium, que va provocar l'abandó de les vinyes afectades. Les plantacions de ceps es van multiplicar, mentre que els preus del vi gairebé es van duplicar, cosa que va permetre un important benefici als

32. A l'annex II es reproduïx bona part del text original, en anglès, que James Busby va dedicar a la viticultura empordanesa.

productors.³³ Alguns viatgers que van recórrer la comarca durant les dècades de 1850 a 1870 (els francesos Alfred Tonnellé, Justin Cénac-Moncaut o Aristide Gouverneur, per exemple), ens van deixar el testimoni d'aquest creixement als seus relats, especialment a la zona costanera de la comarca, des de Roses fins a Colera.

La fil·loxera va entrar oficialment a l'Empordà el mes de setembre de 1879, quan l'alcalde de Rabós va comunicar l'existència d'una plaga d'aquest insecte, que atacava les arrels dels ceps, al seu terme municipal. L'expansió de la fil·loxera va ser ràpida i en pocs anys les vinyes infectades van arribar fins al Maresme i a la resta de Catalunya.³⁴ No obstant això, tenim el testimoni d'un turista anglès, F. R. McClintock, que va travessar l'Empordà camí de Barcelona el mes de setembre de 1880 viatjant en ferrocarril. Des del vagó del tren encara va poder observar l'abundor de vinyes i oliveres ben conreades i va veure la gent del país ocupada amb la verema: "*The people everywhere were busy gathering the grapes. Groups of peasants were to be seen in every vineyard hard at work, the men in blue blouses and long red nightcap-shape gorros, and the women with large wide-brimmed hats on their heads to shade them from the sun. The grapes were being taken out of the vineyards in cartloads.*"³⁵

A finals de la dècada de 1880, concretament el mes de maig de 1889, va ser el filòsof italià Benedetto Croce qui va travessar la comarca en ferrocarril camí de Barcelona. Durant el trajecte va poder contemplar turons coberts de ceps, cosa que podria indicar que a l'Empordà ja s'havia començat a posar remei als mals produïts per la fil·loxera: "*Hemos atravesado los campos de Cataluña, acompañándonos a la derecha la vista de los Pirineos y, a la izquierda, la de suaves colinas cubiertas de viñedos, almendros y sembrados.*"³⁶

El primer i únic viatger que va donar notícia de l'afectació de la fil·loxera a la comarca va ser el periodista asturià Luciano García del Real, el qual va recórrer les comarques gironines entre 1890 i 1891, deixant-nos testimoni del seu pas en forma d'articles publicats a la revista *La Ilustració Catalana*. Durant la seva estada a Figueres, l'any 1891, a la qual dedica tres articles, va poder contactar amb vinyaters, comerciants de vins i fabricants de productes contra la fil·loxera i d'anissats locals, entre altres, ja que era un tema que l'interessava profundament.

García del Real va tenir la sort de visitar les vinyes, propietat de Joan Corominas, que havien quedat lliures de la plaga. Igualment, va contactar amb Joan Mallen, introductor de diverses classes de ceps americans, francesos i espanyols que havien permès poder substituir els atacats amb èxit. Al magatzem de Josep Martí va poder contemplar l'ampli assortiment de vins del país i de l'estranger. Tot i que no la va

33. Eduard PUIG I VAYREDA, *Op. cit.*, p. 46-47.

34. Eduard PUIG I VAYREDA, *Op. cit.*, p. 50-51. Sobre l'entrada i la difusió de la fil·loxera a Catalunya i a la resta de l'Estat, vegeu Juan PIQUERAS HABA, "La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926", *Cuadernos de Geografía*, València: Universitat de València, p. 101-135.

35. F. R. McCLINTOCK, (1882), *Holidays in Spain*, London: Edward Stanford, p. 114.

36. Benedetto CROCE, *En la península ibérica. Cuaderno de viaje (1889)*, Sevilla: Universidad de Sevilla, 1993, p. 36.

visitar, va rebre informació de la fàbrica d'anissats d'Antoni Corbera, el qual també era propietari d'un dels principals magatzems de vins i aiguardents de la ciutat. García del Real sí que va visitar la fàbrica dels senyors *S. Bosch y Companyía*, dedicada a elaborar productes anticriptogàmics i parasicides, alguns dels quals havien guanyat premis en diversos concursos i havien permès lluitar amb èxit contra la plaga de la fil·loxera. Després de visitar altres importants intel·lectuals, banquers, capellans, etc., va continuar el seu periple gironí viatjant en tartana cap a Olot.³⁷

Per acabar aquest article, cal esmentar el testimoni de l'arqueòleg francès Pierre Paris, últim viatger que ens va deixar la seva visió del camp empordanès a finals del segle XIX, concretament durant la seva estada a la comarca el mes de setembre de 1897. Al seu relat ens informa que, travessant una interminable plana entre Figueres i Roses, va constatar que estava molt ben conreada i semblava rica. Ja a Empúries es va adonar que les antigues muralles romanes servien per sostenir camps i vinyes: "*Le village d'Ampurias, au bord de la mer, n'a que quelques maisons sur une hauteur, au milieu d'épais murs romains ; les paysans ont l'air assez abrutis et ne peuvent m'indiquer aucune antiquité. Très difficile, du reste, de se retrouver au milieu de toutes ces murailles soutenant les champs et les vignes.*"³⁸

BIBLIOGRAFIA

- AMAT I DE CORTADA, Rafael d', *Viles i ciutats de Catalunya*, Barcelona: Editorial Barcino, 1994.
- AMORÓS, J. L.; CANUT, M.ª L.; MARTÍ CAMPS, F., *Europa 1700. El Grand Tour del menorquín Bernardo José*, Barcelona: Serbal, 1993.
- BALAÑÀ I ABADIA, Pere, *Visió cosmopolita de Catalunya. Vol. I. Relats de viatgers i escriptors (segles I aC-XIX)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991.
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi, *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*, Barcelona: Rafael Dalmau, 1980.
- BUSBY, James, *Journal of a tour through some of the vineyards of Spain and France*, Sydney: Printed by Stephens and Stokes, 1833.
- CLARA I RESPLANDINS, Josep, "Girona vista pels viatgers estrangers", *Revista de Girona*, Girona: Diputació de Girona, 149, (1991), p. 70-75.
- CRESPO, Daniel, "La diòcesi de Girona al Viage de España, d'Antonio Ponz", *Revista de Girona*, Girona: Diputació de Girona, 237, (2006), p. 46-51.
- DE LA CRUZ Y BAHAMONDE, Nicolás, *Viage de España, Francia, é Italia [...] Tomo primero, que comprehende la parte de España, desde Ocaña hasta la Junquera*, Madrid: Imprenta de Sancha, 1806.
- DÍAZ, Lorenzo, *Ilustrados y románticos. Cocina y sociedad en España (siglos XVIII y XIX)*, Madrid: Alianza Editorial, 2005.

37. A l'annex III es reproduïx part dels textos apareguts als tres articles que va dedicar al seu sojorn a Figueres, on fa esment detallat de les visites citades.

38. Pierre PARIS, *L'Espagne de 1895 et 1897. Journal de voyage*, París: Maison des Pays Ibériques i Publications du Centre Pierre Paris, 1979, p. 107.

- FERNÁNDEZ PORTELLA, Julio; ISLA GARCÍA, Virginia, "La atracción del vino en los viajeros europeos de los siglos XVIII i XIX", *Polínogos: Revista de Geografía*, León: Universidad de León, 23, (2012), p. 235-262.
- FORD, Richard, *Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa*, Madrid: Turner, 1983.
- FOULCHÉ-DELBOSC, Raymond, *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal*, Madrid: Julio Ollero Editor, 1991.
- GÁLVEZ, Diego Alejandro, *Un sevillano por Europa. El viaje de Gálvez en 1755...*, Sevilla: Cabildo Catedral de Sevilla, 1996.
- GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Desde los tiempos más remotos hasta fines del siglo XVI*, Madrid: Ediciones Aguilar, 1952.
- GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Tomo II. Siglo XVII*, Madrid: Ediciones Aguilar, 1959.
- GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Tomo III. Siglo XVIII*, Madrid: Ediciones Aguilar, 1962.
- GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, 6 vol., Salamanca: Junta de Castilla y León, 1999.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel, *Le voyage de Thomas Platter 1595-1599 (Le siècle des Platter II)*, París: Fayard, 2000.
- MAGALOTTI, Lorenzo, *Viaje de Cosme de Médici por España y Portugal (1668-1669)*, Madrid: Miraguano Ediciones, 2018.
- MARCA, Pere de, *Marca Hispanica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona: Llibreria Josep Sala i Badal, 1965.
- MARTÍNEZ SHAW, Carlos i altres, "Viatgers per Catalunya: dels diplomàtics del Renaixement als somniadors del Romanticisme", *L'Avenç*, Barcelona: L'Avenç, 51, (1982), p. 45-73.
- MCCLINTOCK, F. R., *Holidays in Spain*, London: Edward Stanford, 1882.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "Visión historiográfica de los viajes por España en la Edad Moderna", *MANUSCRITS. Revista d'Història Moderna*, Bellaterra, UAB, 7, (1988), p. 189-211.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "Viatgers per l'Alt Empordà. Segles XVI-XVIII", *Revista de Girona*, Girona: Diputació de Girona, 149, (1991), p. 84-89.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "Castelló d'Empúries vista pels viatgers de l'edat moderna (1501-1800)", *Villa Castilionis Impuriarum*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 0, (1993), p. 9-20.
- MORENO CHACÓN, Manuel, *Viatgers a Figueres segles XV-XIX*, Figueres: Ajuntament de Figueres i Diputació de Girona, 1995.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "La catedral de Girona vista pels viatgers", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Girona: Institut d'Estudis Gironins, XLV, (2004), p. 417-455.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "El paisatge empordanès vist pels viatgers". A: *Actes del Congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa. Volum II*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, (2007), p. 525-534.
- MORENO CHACÓN, Manuel, "El Rosselló vist pels viatgers anteriors al tractat dels Pirineus (segles XV-XVIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, XLV, (2011), p. 195-216.
- MORENO CHACÓN, Manuel, *Viatgers per les comarques de Girona (s. XV-XIX)*, Girona: Diputació de Girona / Obra Social "la Caixa", 2019.

- NÚÑEZ FLORENCIO, Rafael, *Con la salsa de su hambre... Los extranjeros ante la mesa hispana*, Madrid: Alianza Editorial, 2004.
- PARIS, Pierre, *L'Espagne de 1895 et 1897. Journal de voyage*, Paris: Maison des Pays Ibériques i Publications du Centre Pierre Paris, 1979.
- PIQUERAS HABA, Juan, "La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926", *Cuadernos de Geografía*, València: Universitat de València, 77, (2005), p. 101-135.
- PLASENCIA, Pedro, *Los vinos de España. Vistos por los viajeros europeos*, Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1994.
- PLASENCIA, Pedro, *Los vinos de España vistos por los viajeros europeos*, Madrid: Miraguano Ediciones, 2010.
- PONZ, Antonio, *Viaje de España, 4. Tomos XIV-XVIII. Trata de Cataluña, Aragón, La Mancha y Andalucía*, Madrid: Aguilar, 1988.
- PUIG I VAYREDA, Eduard, *L'Empordà i el seu vi*, Figueres: Brau Edicions, 2004.
- PUIG I VAYREDA, Eduard, *La vinya i el vi*, Girona: Diputació de Girona / Fundació Caixa Girona, 2008.
- RIBBANS, Geoffrey, *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIè*, Barcelona: Editorial Barcino i Garsineu Edicions, 1993.
- RIBOT BAYÉ, Cristina, *Girona als ulls de les viatgeres (s. XIX i XX)*, Girona: Ajuntament de Girona, 2015.
- ROURA, Lluís i VALLS, Josep, *De la Cerdanya a l'Empordà. Viatge de Francisco de Zamora (1787-1790) resseguit per...*, Figueres: Brau Edicions, 1999.
- YOUNG, Arthur, *Viatge a Catalunya (1787)*, Barcelona: Ariel, 1970.
- ZAMORA, Francisco de, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona: Curial, 1973.

ANNEXOS

Annex I. Descripció de la comarca del baró de Bourgoing (1793)

"La diócesis a que Gerona da su nombre es una de las comarcas mejor cultivadas y más florecientes de toda España. La parte próxima al mar produce abundante vino, limones, naranjas y toda clase de cereales. La parte montañosa está cubierta de viñas, trigales y olivares. En la parte de bosque se encuentran sobre todo muchos alcornocques, cuyo corcho es una riqueza considerable [...] El Ampurdán, que forma su parte septentrional, es una vasta llanura muy fértil en toda clase de cereales y frutos."³⁹

"De la Madrina [Medinyà] a Figueras, sitio donde dormimos por última vez en España, el terreno aparece cubierto y, si exceptuamos algunos matorrales, bien cultivado. Hay campos de trigo, altramuz, y lino; pero lo que predomina son los olivares y los viñedos..."⁴⁰

"[...] Media legua más allá encontramos la Selva Baja [el Port de la Selva], bastante mayor [que Selva de Mar], a la orilla de la bahía, con un puertecito que no carece de actividad. En sus cercanías se cosecha un vino generoso tan agradable de gusto como de color y que, entre los vinos de postre, ocuparía un lugar intermedio entre el de Jerez y el de Frontignan.

39. JOSÉ GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Tomo III. Siglo XVIII*, Madrid: Aguilar, 1962, p. 1067.

40. JOSÉ GARCÍA MERCADAL, *Op. cit.*, p. 1067.

Para volver de La Selva a Figueras hay que seguir los escarpados flancos de la bahía. Luego se desciende a la encantadora cuenca en que está situado el pueblo de Llansa, y al cruzarla contemplamos los cerros cubiertos de viñedos que la rodean; después de haber ascendido hasta un vetusto castillo [el castell de Quermançó], divisamos la villa de Peralada y, en el término del horizonte, un camino que sube serpenteando desde la población al fuerte de Figueras.

La contemplación del bello Ampurdán provoca siempre en un filántropo la melancolía, porque deplora que las comarcas más fértiles hayan de ser teatro de los estragos de la guerra: Flandes, el Palatinado, la Lombardía [...] pero los ampurdaneses no tuvieron mucho que lamentar durante la permanencia del ejército francés, porque sólo se causaron los daños inevitables, y entre los acantonamientos de las tropas los campos continuaban en pleno cultivo. En las cercanías de Rosas reverdecían las cepas junto a los agujeros producidos por los obuses, y en los cerros próximos a Figueras quedaban olivares casi completamente intactos. Las tropas acampadas bajo los olivos disponían solamente de los troncos estériles o secos...⁴¹

Annex II. Observacions de les vinyes empordaneses i de la visita a un celler de Figueres per part de James Busby (1831)

"Rosas, like most of the other towns I have seen on the east coast of Spain, is backed by steep hills, which are clothed with vines and olives to the very tops. In the distance are the Pyrenees, capped with snow. If one might judge from the state of these hills, contrasted with that of the rich plains of Andalusia, we might draw the conclusion, that wherever nature had been bountiful, man had been indolent; but where she had been niggardly in her gifts, the deficiency had been more than compensated by the industry of man. The hills above Rosas, as well as those in the south, exhibit everywhere an appearance of the most careful cultivation, and, in general, are covered with habitations, while it was rare that a detached house was met with for miles on the plains.

Friday, 11th November [de 1831].— On paying a small fee to the health officer, I was permitted, under his guardianship, to walk to one of the neighbouring hills. The soil consisted of nothing else than the rough *debris* of the granite of which they are composed. Towards the bottom of the hills the vines were planted in double rows, three feet apart, with a space between of thrice that width, which had just been ploughed for a grain crop. Higher up, the ground is entirely covered with vines and olives, planted with regularity wherever the ground permits; but, on ascending higher, advantage has been taken of every spot where it was possible to thrust a plant among the rocks. These vines have been planted with great labour, as there is scarcely soil enough to cover their roots; and terraces have been formed by small walls of dry stone, to prevent the little there is from being washed away. The vines were all pruned down to one or two knots on each mother branch, and each vine had from three to six or seven shoots, in proportion to their strength. Those among the rocks were in general very stunted, and must bear a very small crop. The olives, which they were now employed in gathering, were a small black variety, and I could not observe that they had suffered in the same manner as the olives of Andalusia.

Monday, 14th November.— Having yesterday been permitted to land, I spent last night in the *Posada*, at Rosas, and proceeded this morning to Figueras, in order to join the diligence, which passes to-morrow morning for Perpignan.— This country, though far from being naturally so rich, is in a much higher state of cultivation, and proportionally more productive than the south. Passing through the town I observed them carrying out from a cellar the

41. José GARCÍA MERCADAL, *Op. cit.*, p. 1069-1070.

refuse of a fermenting vat, and on entering I found they had just been pressing the skins, which had fermented with the wine.— Outside the cellar were two presses, each on wheels. These were composed of a box 2 1/2 feet long, and about the same width and depth, formed by lighth bars, with stronger bars at the corners. Before and behind these boxes was a screw, and there was a spout to convey to a vessel, placed below, the *must* which would flow through the bars to the bottom on the pressure being applied. It was evident that these were *itinerant* presses, which the proprietor was accustomed to send to the different vineyards as they were required. I found also that he had a more powerful press within the cellar, and that there also was a mill for grinding olives, much superior to the one I had seen at the Marquis del Arco Hermoso's. The *bassin* of the mill consisted of an immense piece of granite formed into a circle, and hollowed out in a sloping direction, leaving a space level at the bottom considerably greater than was required for the vertical stone to turn upon, as upon a pivot; and attached to the vertical stone was a sort of scoop, which collected the scattered olives into the line which it passed over."⁴²

Annex III. Descripció dels camps de vinyes i les conseqüències de la fil·loxera a l'Empordà per part de Luciano García del Real (1891)

"En un país tan vinícola, un dels meus primers cuidados fou lo d'examinar lo conreu del cep y los medis que usan per millorarlo y combatre sos numerosos enemichs.

Aprofitant la galant invitació del reputat cullitor y comerciant de vins de Figueras *don Joan Corominas*, vaig donar una volta per sas vinyas, que disfrutan del envejable privilegi de trobarse dins ara lliures de la filoxera, gracias, en part, á una vigilancia incessant. Axis es que dava gust vèurelas plenas d'ufana, esbargintse la mirada per de las onas de pámpols verdejants, ben sorpresa per sa simetria y per la netedat del terreno.

—De primera ha de ser lo vi d'aquestas vinyas— vaig dir al senyor Corominas; y'm respongué ensenyantme lo dictámen del enginyer agrònom encarregat de la inspecció de tots los conreus d'aquesta comarca, dictámen honrossíssim pera lo esmentat viticultor.

Després m'acompanyaren als *vivers* de *don Joan Mallen*, que conreuha ceps americans, francesos y espanyols, y á quí'm presentaren com á afortunat introductor de varias menas de ceps que ofereixen resultats segurs en la substitució dels atacats.

Lo senyor Mallen m'ensenyá, entre'ls ceps americans, dos superbs rahims del cep *San Salvador* y del *Jacquez-selección*, de 20 á 22 centímetres, y entre'ls indígenas empeltats un de grossíssim, de 22 á 25 centímetres, de la *Alicant-Bouschet*; altre de Cariñena, també molt gros, y quals grans tenen un diámetre de 20 á 22 milímetres. Vegí una infinitat de sarments y de peus d'empelt y plantas diversas que té á la venda, y, atesa la laboriositat y la inteligencia que ha acreditat com viticultor, no es gens estrany que'n recorrin molts á son establiment pera fer cara á las plagas de un conreu tan important.

[...]

Havent manifestat lo desitj de veure d'hont sortían aquells famosos anissats que ab la marca *Faig y Ros* — *Figueras* obtingueren medalla d'or en nostra Exposició Universal, y que jo havia tastat quan passavan de má en má dels Jurats, entre frases de admiració per son exquisit gust y aroma, m'acompanyaren al carrer de Lasanca [sic], que es ahont tenen sa fábrika los senyors Faig y Ros. M'encantá sa extraordinaria pulcritut. Vaig resseguir també son magatzem de vins, tan ben provehit, que no hi falta cap de las classes acreditadas del país y del Extranjer.

42. James Busby, *Journal of a tour through some of the vineyards of Spain and France*, Sydney: Printed by Stephens and Stokes, 1833, p. 52.

Al café m'hi serviren un altre dia una copa de anissat, y vaig trobarlo tan excelent, que pregunté per sa procedencia.

-De Figueras me van respondre.- Es la especialitat millor de la fàbrica de *don Antoni Corbera y Montaner*, y s'anomena *Anís del novillo*. Té igualment molt acreditat son *Anís del payés*, que's distingeix per sa puresa y perfecta elaboració. La casa del senyor Corbera es además un dels principals magatzems de vins y d'ayguardents que hi há á Figueras.-

En lo mateix dia m'acompañaren á veure una industria cridada á adquirir gran importancia: la fabricació de certs productes pera prevenir y combatre las nombrosas plagas que destruhexen nostras vinyas.

Però aquest article ja es massa llarch. Fins á un altre dia.

L. GARCÍA DEL REAL.⁴³

"Com indicava en lo article anterior, vaig visitar una fàbrica de lo que tècnicamente se'n diu productes anticriptogámichs y parassicidas, dels senyors *S. Bosch y Companyia*, que tenen patent de invenció per vint anys, havent obtingut premis en quants concursos los presentaren. Ab ells, han probat dits senyors que son bons metjes pera curar los ceps y altrás moltas plantas. Sa *sofrina*, que s'usa en duas èpocas, abans de sortir las flors y quan lo grá del rahim ja está format, es un compost de flor de sofre pura, sals de sosa, magnesia, ferro y cals, ab la corresponent adició de sulfat de coure, variant algun tant la composició segons l'estat de la planta. Axis hi ha *sofrina* de primera y *sofrinade* segona aplicació.

Fabrican també'l *polvo blau* ò salva-ceps, en lo que no hi há sofre, però sí sulfat d'aram en son grau máxim, debent emplearse al istiu, quan la planta's troba en plena vegetació y no son de tèmer las invasions del *oidium*. Aquella finíssima pols, d'un blau clar, s'usa igualment pera la destrucció dels insectes que s'apoderan de las verduras, los fruyters, etc. Igualment elaboran la *pasta salva-ceps*, que's un sulfo-acetat d'aram, compost de conformitat ab las experiencias de M. Millardet y de la Escola d'Agricultura de Montpeller; mes com aquest remey de las malalties criptogámicas era car, los senyors *S. Bosch y Companyia*, després de repetits ensaigs, conseguiren obtenir un acetat d'aram econòmic ab una sèrie de reaccions químicas, resultant una *pasta insecticida*, que s'aplica, no sols als ceps, sinó als fruyters y plantas, lliurantlos de pugó, orugas, llagostas, formigas y demás terribles enemichs. Varias publicacions d'Agricultura donan compte del èxit, del que además dona fè lo testimoni de propietaris y altrás personas competents. Bé mereix, donchs, aqueix recort. Don Salvador Bosch y Roig, que's també pèrit mercantil, m'acompanyá per la fàbrica, demostrantse tan amable com intel·ligent.

[...]

En lo despaig del reputat banquer don Rafel Jordá vaig adquirir datos sobre'l giro considerable que representa la activitat industrial y comercial de Figueras, á pesar dels danys considerables que ha causat la filoxera á sa comarca, principalment agrícola.

Sempre será Figueras lo gran mercat del Empordá, com ho revela lo quadro animadíssim de una de sas firas, quan hi afluhen fruyta y bestiar, grans, llegums, etc., y s'hi gronxan las ayrosas barretinas dels pagesos com rosellas entre'l blat...

L. GARCÍA DEL REAL.⁴⁴

43. Luciano GARCÍA DEL REAL, "Figueras (Notas d'un viatjer)", *La Il·lustració Catalana*, núm. 260, 15 maig 1891, p. 142-143.

44. Luciano GARCÍA DEL REAL, "De Figueras á Olot (Notas d'un viatjer)", *La Il·lustració Catalana*, núm. 261, 31 maig 1891, p. 157-158.